

Biblioteka
SUPERNOVA

Urednik
Petar V. Arbutina

Naslov originala
Jonathan Franzen
THE END OF THE END
OF THE EARTH

Copyright © 2018 by Jonathan Franzen
All rights reserved
Copyright © ovog izdanja *Dereta*, 2025

Džonatan Frenzen

KRAJ KRAJA ZEMLJE

Prevod sa engleskog
Danko Ješić

Beograd
2025
DERETA

*Za Kejti, ponovo, i u znak sećanja na
Martina Šnajdera Jakobija i Mindi Baha el Din*

ESEJ U MRAČNOM DOBU

Ako esej znači da je nešto *pokušano* – da se pisac odvažio na nešto, da to nešto nije definitivno, nije autoritativno; neki pokušaj na bazi piščevog ličnog iskustva i subjektivnosti – onda možda živimo u esejističkom zlatnom dobu. Na koju ste zabavu išli u petak uveče, kako se stjuardesa ponašala prema vama, šta mislite o glavnoj političkoj temi dana: pretpostavka društvenih medija je da je čak i najmanja subjektivna mikronaracija vredna ne samo privatne beleške u obliku dnevnika nego i deljenja sa drugim ljudima. Američki predsednik sad deluje na osnovu te pretpostavke. Mediji koji su tradicionalno davali prednost ozbiljnim vestima, kao što je *Njujork tajms*, malo su smekšali i dozvolili da *Ja*, sa svojim glasom i mišljenjima i utiscima, zauzme udarno mesto na naslovnoj strani, a ljudi koji rade prikaze knjiga sve manje su ograničeni zahtevom da raspravljaju o nekoj knjizi sa ikakvom objektivnošću. Ranije nije bilo važno da li su Raskolnjikov i Lili Bart simpatični, ali je pitanje „simpatičnosti”, s prećutnim stavljanjem u prvi plan kritičarevih ličnih osećanja, sad ključni deo kritičke ocene. A književna proza sve više liči na esej. Neki od najuticajnijih romana poslednjih godina, koje su napisali Rejčel Kask i Karl Uve Knausgor, odvođe metod samosvesnog pripovedanja u prvom licu na sasvim novi nivo. Njihovi ekstremniji obožavaoci reći će vam da su mašta i domišljatost zastareli izumi; da je preuzimanje subjektivnosti lika koji nije nalik piscu čin aproprijacije, čak kolonijalizma; da je jedini autentičan i politički odbranljiv vid naracije autobiografija.

U međuvremenu, lični esej po sebi – zvanično sredstvo samoispitivanja i održivog odnosa sa idejama, koje je razvio Montenj, a unapredili

Emerson, Vulfova i Boldvin – trenutno doživljava pomračenje. Najtiražniji američki časopisi gotovo su prestali da objavljuju čiste eseje. Ta forma opstaje uglavnom u manjim publikacijama, koje ukupno imaju manje čitalaca nego što Margaret Atwood ima pratilaca na *Tviteru*. Da li treba da žalimo zbog izumiranja eseja? Ili da slavimo njegovo osvajanje šire kulture?

Lična i subjektivna mikronaracija. Nekoliko lekcija koje sam naučio o pisanju eseja došlo je od mog urednika u *Njujorkeru*, Henrija Fajndera. Upoznao sam Henrija 1994, kao budući novinar kome je očajnički bio potreban novac. Uglavnom zahvaljujući čistoj sreći, napisao sam članak dostojan objavljivanja o Američkoj pošti, a onda, zahvaljujući urođenoj nesposobnosti, napisao sam članak nedostojan objavljivanja o klubu „Sijera”. To je bio trenutak kad mi je Henri predložio da možda imam prirodnu sklonost ka esejima. Čuo sam ga kako govori, „pošto si očigledno grozan novinar”, i porekao sam da posedujem takvu sklonost. Odgajen sam uz provincijski strah od preteranog blebetanja o sebi, i imao sam dodatne predrasude, nastale iz izvesnih pogrešnih ideja o pisanju romana, protiv *izjavljivanja* stvari koje bi se mnogo uspešnije mogle *opisati*. Ali i dalje mi je bio potreban novac, i nastavio sam da tražim od Henrija priliku da radim prikaze knjiga. Prilikom jednog od tih razgovora, pitao me je da li me zanima duvanska industrija – tema značajne nove knjige Ričarda Klugera. Brzo sam rekao: „Cigarete su poslednja stvar na svetu o kojoj želim da razmišljam”. Na to je Henri još brže odgovorio: „*Baš zato moraš da pišeš o njima*”.

To je bila prva lekcija koju sam dobio od Henrija, i ostala je najvažnija. Nakon što sam pušio u mladosti, uspešno sam prestao s tim na dve godine, kad sam napunio trideset. Ali kad sam dobio zadatak da pišem o pošti, i osetio strah da uzmem telefon i predstavim se kao novinar *Njujorkera*, ponovo sam propuštao. U godinama nakon toga, uspevao sam da mislim o sebi kao o nepušaču, ili makar kao osobi koja je toliko čvrsto rešena da ponovo prestane, pa bi se moglo reći da sam već bio nepušač, iako sam nastavio da pušim. Moj pogled na svet podsećao je na funkciju kvantnih talasa u kojoj sam mogao da budem potpuno pušač i takođe potpuno nepušač, sve dok ne razmišljam o sebi. I bilo je odmah jasno da će me pisanje o cigaretama naterati da razmišljam o sebi. To je ono što vam pisanje eseja radi.

Tu je postojao i problem moje majke, čiji otac je umro od raka pluća, i koja je bila oštra protivnica duvana. Skrivao sam svoj porok od nje duže od petnaest godina. Jedini razlog zbog koga sam morao da sačuvam svoju neodlučnost da li sam pušač ili nepušač bio je što nisam uživao da je lažem. Čim uspem da ponovo prestanem, trajno, ta talasna funkcija će prestati i biću sto odsto nepušač, kakvim sam se uvek predstavljao... Ali samo ako se prvo ne izjasnim, u tekstu, kao pušač.

Henri je bio čudo od deteta, imao svega dvadeset i nešto godina kad ga je Tina Braun zaposlila u *Njujorkeru*. Imao je prepoznatljiv govor, neku vrstu veoma razgovetnog mumljanja, kao izrazito dobro uređena proza, ali jedva čitljiva. Bio sam zadivljen njegovom inteligencijom i erudicijom i brzo sam počeo da se bojim da ga ne razočaram. Njegova strastvena izjava u kojoj je naglasio „*Baš zato* moraš da pišeš o njima” – bio je jedini govornik koga znam koji je uspešno mogao da naglasi početno „*baš zato*” i imperativ „moraš” – dozvolila mi je da se nadam da ću na neki mali način biti zabeležen u njegovoj svesti.

I tako sam počeo da radim na tom eseju, svakog dana spaljujući šest cigareta s niskim procentom katrana ispred ventilatora na prozoru svoje dnevne sobe, i napokon dao Henriju jedinu stvar koju sam napisao koja nije zahtevala njegovo uređivanje. Ne sećam se kako se moja majka dokopala tog eseja ili kako mi je prenela osećaj jake uvređenosti, da li pismom ili telefonskim pozivom, ali sećam se da tad nije razgovarala sa mnom šest nedelja... To je ubedljivo bio najduži period da nije razgovarala sa mnom. Bojao sam se upravo toga. Ali onda je to prebolela i počela ponovo da mi šalje pisma, osećao sam da me vidi, onakvog kakav sam, po prvi put u životu. Ne radi se samo o tome da je moje „pravo” *Ja* bilo sakriveno od nje; bilo je to kao da nije postojalo pravo *Ja* koje se može videti.

Kjerkegor u *Ili-ili* ismeva „zauzetog čoveka” za koga je posao način da izbegne iskreno suočavanje sa sobom. Možete da se probudite usred noći i shvatite da ste usamljeni u braku, ili da morate da razmišljate šta vaš nivo potrošnje radi planeti, ali sutradan imate milion sitnica koje morate obaviti, a prekosutra imate još milion sitnica. Sve dok tim sitnicama nema kraja, nikad nećete zastati i postaviti sebi važnija pitanja. Pisanje ili čitanje eseja nije jedini način da zastanete i zapitate sebe ko ste u stvari i šta vaš život znači, ali jeste dobar način. A ako razmislite koliko je smešno nezauzet bio Kjerkegorov Kopenhagen, u poređenju s našim dobom, ti subjektivni tvitovi i užurbane objave na blogu ne izgledaju

tako esejistički. Izgledaju više kao sredstvo da se izbegne ono što bi pravi esej mogao da nam nametne. Provodimo dane čitajući, na ekranima, stvari koje ne bismo čitali odštampane, i kukamo kako smo zauzeti.

Prekinuo sam da pušim po drugi put 1997. A onda, 2002, poslednji put. A onda, 2003, poslednji i konačni put... Osim ako ne računate bezdimni nikotin koji mi teče kroz vene dok pišem ovo. Pokušaj da napišem iskren esej ne menja moju mnogostrukost; i dalje sam istovremeno primitivni zavisnik, zabrinut za svoje zdravlje, večiti tinejdžer, depresivac koji se leči na svoju ruku. Ono što se menja, ako zastanem i razmislim o sebi, jeste da moji višestruki identiteti dobijaju *stvarnost*.

Jedna od tajni književnosti je da se lična stvarnost, iz ugla pisca i čitaoca, nalazi izvan tela obojice, na nekakvoj stranici. Kako mogu da sebi izgledam stvarnije u knjizi koju pišem nego u svom telu? Kako mogu da se osećam bliže drugoj osobi dok čitam njene reči nego dok sedim kraj nje? Odgovor je da pisanje i čitanje zahtevaju našu nepodeljenu pažnju. Ali to sigurno ima veze s nekom vrstom *poretka* koji je moguć samo na stranici.

Ovde bih mogao da pomenem još dve lekcije koje sam naučio od Henrija Fajndera. Jedna je *Svaki esej, čak i iznošenje ličnog mišljenja, priča neku priču*. Druga je *Postoje samo dva načina da se organizuje materijal: „Slično ide sa sličnim” i „A iz toga sledi”*. Ta pravila možda zvuče jednostavno, ali svaki ocenjivač srednjoškolskih ili studentskih eseja reći će vam da to nije tako. Meni nije nikako bilo očigledno da nečije razmišljanje mora da prati pravila drame. A opet: zar dobra rasprava ne počinje iznošenjem nekog teškog problema? I zar onda ne predlaže bekstvo od tog problema kroz neke hrabre izjave, i postavlja prepreke u vidu primedbi i kontraargumenata i na kraju nas, kroz niz preokreta, vodi do nepredviđenog, ali zadovoljavajućeg zaključka?

Ako prihvatimo Henrijevu pretpostavku da se uspešan prozni tekst sastoji od materijala organizovanog u vidu priče, i ako delite moje uverenje da se naši identiteti sastoje od priča koje pričamo o sebi, ima smisla da dobijamo veliku dozu lične stvarnosti iz truda pisanja i zadovoljstva čitanja. Kad sam sâm u šumi ili večeram s prijateljem, preopterećen sam količinom nasumičnih čulnih podataka kojima sam zasut. Čin pisanja

oduzima gotovo sve, ostavlja samo abecedu i znakove interpunkcije, i napredak prema neproizvoljnosti. Ponekad, dok ređamo elemente poznate priče, otkrijemo da ne znači ono što smo mislili da znači. Ponekad, posebno u nekoj raspravi („*A iz toga sledi*”), potreban je potpuno nov narativ. Disciplina oblikovanja ubedljive priče može kristalisati misli i osećanja za koje ste samo nejasno znali da su u vama.

Ako pogledate gomilu materijala koji izgleda kao da nije pogodan za pripovedanje, Henri kaže da imate samo jednu mogućnost, da je razvrstate u kategorije, skupljajući slične elemente zajedno: *Slično ide sa sličnim*. To je, u najmanju ruku, uredan način pisanja. Ali obrasci, takođe, mogu da se pretvore u priče. Da bi se objasnila pobeda Donalda Trampa na izborima, iako se masovno očekivalo da će ih izgubiti, izazovno je stvoriti ovu *ovo sledi iz onog* priču: Hilari Klinton je bila nemarna sa mejlovima, Ministarstvo pravde je odabralo da je ne optuži, a onda su se pojavili mejlovi Entonija Vinera, a onda je Džejms Komi izvestio Kongres da je Klintonova možda i dalje u nevolji, a onda je Tramp pobedio na izborima. Ali možda je bolje grupisati to ovako: Trampova pobeda bila je *kao* glasanje za Bregzit i *kao* povampireni antiimigrantski nacionalizam u Evropi. Klintonova se bahato odnosila prema svojim mejlovima i to je bilo kao njena loša poruka biračima i kao njena odluka da se ne potruži oko kampanje u Mičigenu i Pensilvaniji.

Bio sam u Gani na dan izbora, posmatrao ptice sa bratom i dva prijatelja. Izveštaj koji je Džejms Komi podneo Kongresu poremetio je kampaњу pre nego što sam napustio Afriku, ali autoritativni sajt Nejta Silvera za izradu anketa, *FiveThirtyEight*, i dalje je davao Trampu svega trideset odsto izgleda da pobedi. Pošto sam glasao za Klintonovu, stigao sam u Akru osećajući umerenu zabrinutost zbog izbora i čestitajući sebi na odluci da provedem poslednju nedelju kampanje bez proveravanja sajta *FiveThirtyEight* deset puta dnevno.

U Gani sam zadovoljavao drugu vrstu zavisnosti. Na svoju sramotu, ja sam ono što ljudi u svetu posmatranja ptica nazivaju „popisivačem”. Ne radi se o tome da ne volim ptice jer su lepe. Idem u posmatranje da bih doživeo njihovu lepotu i raznolikost, da bih naučio više o njihovom ponašanju i ekosistemima kojima pripadaju, i da bih išao u duge,

pažljive šetnje na novim mestima. Ali takođe, i mnogo beležim. Ne brojim samo vrste ptica koje sam video širom sveta nego i one koje sam video u svakoj zemlji i svakoj državi u SAD-a gde sam bio na posmatranju, i na manjim mestima, uključujući svoje dvorište, svake godine od 2003. Mogu da objasnim svoje kompulzivno brojanje kao dodatnu igricu koju igram u kontekstu svoje strasti. Ali ja stvarno jesam kompulzivan. To me čini moralno inferiornim u odnosu na posmatrača ptica koji se bavi time samo iz uživanja.

Slučajno se dogodilo da sam odlaskom u Ganu dobio priliku da nadmašim svoj prošlogodišnji rekord od 1.286 vrsta. Već sam imao preko osamsto 2016, i znao sam, na osnovu onlajn istraživanja, da se na putovanjima sličnim našem uoči gotovo petsto vrsta, od kojih je svega nekoliko prisutno u Americi. Ako bih uspeo da vidim četiristo šezdeset vrsta jedinstvenih za Afriku, onda bih upotrebio svoj sedmosatni boravak u Londonu da uočim dvadesetak evropskih ptica u nekom parku blizu aerodroma, i 2016. bi postala moja najbolja godina.

Videli smo sjajne stvari u Gani, spektakularne turakove i pčelarike, koji se mogu naći samo u Zapadnoj Africi. Ali ono malo preostalih šuma u zemlji na velikom je udaru lovaca i drvoseča, i naše šetnje su bile više znojave nego produktivne. Uveče na dan izbora, već smo propustili jedinu priliku da vidimo neke od vrsta koje sam nameravao da pogledam. Vrlo rano sledećeg jutra, kad su biračka mesta i dalje bila otvorena na Zapadnoj obali SAD-a, uključio sam telefon da bih sa zadovoljstvom potvrdio kako je Klintonova pobedila na izborima. Ono što sam zatekao bile su zabrinute poruke mojih prijatelja iz Kalifornije, uz njihove fotografije kako mrzovoljno gledaju u televizor, i fotografija moje devojke sklupčane na sofi u fetusnom položaju. Naslov u *Tajmsu* glasio je: „Tramp pobedio u Severnoj Karolini, uhvatio je zalet; *Klintonovoj se smanjuju izgledi za pobedu*”.

Nisam mogao ništa da uradim, osim da odem i posmatram ptice. Na putu u šumu Ensuta, dok sam izbegavao kamione s trupcima čiji sam zalet povezao s Trampovim, a ipak se pridržavao ideje da Klintonova i dalje ima izgleda za pobedu, video sam crnog patuljastog kljunoroga, afričkog jastreba i melanholičnog detlića¹. Bilo je to znojavo, ali zadovoljavajuće jutro, koje se završilo kad smo se vratili u domet mobilne mreže i saznali

¹ Mnogi se detlići mogu opisati kao melanholični, ali postoji samo jedna vrsta koja se zove melahnolični detlić. (Sve primedbe su autorove.)

vest da je „kratkoprsti prostak” (*Spaj* časopis smislio je taj nezaboravni epitet) postao novi predsednik moje zemlje. To je bio trenutak kad sam video šta je moj um radio s brojkom od trideset odsto izgleda da Tramp postane predsednik, koju je objavio Nejt Silver. Nekako sam shvatio da taj broj znači da će svet biti, u najgorem slučaju, trideset odsto gore mesto nakon izbora. To što je taj broj u stvari predstavljao bilo je, naravno, da postoji trideset odsto izgleda da će svet biti sto odsto gori.

Dok smo putovali do suvlje, praznije severne Gane, naišli smo na neke ptice koje sam odavno sanjao da vidim: egipatsku zviždarku, crvenu pčelaricu i legnja, koji je zbog nezamislivo dugačkih krila izgledao kao noćni jastreb kome su za petama dva slepa miša. Ali još više smo zaostajali s mojim planom za posmatranje ptica. Palo mi je na pamet, sa zakašnjenjem, da spisak koji sam video onlajn uključuje ptice koje smo samo čuli, ne i videli, a ja sam morao da vidim pticu da bih je uvrstio na spisak. Ti spiskovi su mi probudili nadu kao što je to uradio Nejt Silver. Sad je svaka planirana vrsta koju sam propustio pojačavala pritisak da vidim sve preostale mete, čak i one potpuno neverovatne, ako želim da oborim svoj rekord. To je bio samo glupi godišnji spisak, u suštini beznačajan, ali mučio me je naslov iz jutra nakon izbora. Umesto 275 elektorskih glasova, bilo mi je potrebno 460 vrsta, i moja staza ka pobe-di počela je da se sužava. Na kraju, četiri dana pre kraja putovanja, kod preliva brane blizu granice s Burkinom Faso, gde sam se nadao da ću videti šest novih savanskih ptica, a nisam video nijednu, morao sam da prihvatim stvarnost poraza. Iznenada sam postao svestan da je trebalo da budem kod kuće, pokušavajući da utešim svoju devojkicu zbog izbora, ispoljavajući jedinu korist depresivnog pesimizma, a to je sposobnost da se smejem kad sve ide loše.

Kako se kratkoprsti prostak dokopao Bele kuće? Kad je Hilari Clinton počela da ponovo drži javne govore, dala je uverljivost „slično ide sa sličnim” opisu svog karaktera, gurajući neki „ovo ide posle onog” narativ. Zaboravimo to što je bila neoprezna sa svojim mejlovima i izgovorila reči „grupa bednika”. Zaboravimo na to što su birači mogli da imaju stvarne zamerke na liberalnu elitu koju je ona predstavljala; možda je propustila da pohvali racionalnost slobodne trgovine, otvorenih

granica i automatizacije proizvodnje kad je ukupan porast globalnog bogatstva ostvaren na štetu srednje klase; možda je prezirala savezno nametanje liberalnih urbanih vrednosti konzervativnim ruralnim zajednicama. Prema Klintonovoj, za njen poraz kriv je Džejms Komi... Možda i Rusi.

Naravno, imao sam svoju lepu malu priču. Kad sam se vratio iz Afrike kući u Santa Kruz, moji progresivni prijatelji i dalje su se mučili da shvate kako je Tramp mogao da pobedi. Sećam se jednog javnog događaja na kojem sam jednom bio sa optimističkim stručnjakom za društvene mreže Klejom Širkijem, koji je ispričao publici koliko su profesionalni njujorški restoranski kritičari bili „šokirani” kad je *Zagat*, na osnovu ankete gostiju, imenovao „Junion skver kafe” za najbolji restoran u gradu. Širki je hteo da kaže kako profesionalni kritičari nisu pametni koliko misle da jesu; u stvari, u doba dostupnih podataka, kritičari više nisu neophodni. U tom slučaju, ako zanemarimo činjenicu da je „Junion skver kafe” *moj* omiljeni njujorški restoran (narod je bio u pravu!), mrzovoljno sam se zapitao da li je Širki verovao da su kritičari takođe glupi što smatraju Alis Manro boljim piscem od Džejmsa Patersona. Ali sad je i Trampova pobeda takođe opravdala Širkijevo ruganje stručnjacima. Društvene mreže su dozvolile Trampu da zaobiđe ključni establišment, i dovoljno pripadnika gomile je, u ključnim neodlučnim državama, smatralo njegov jeftini humor i zapaljive govore „boljim” od promišljenih tvrdnji Klintonove i njenog poznavanja politike. *A iz toga sledi: bez Tvitera i Fejsbuka*, ne bi bilo Trampa.

Nakon izbora, Mark Zakerberg je izgleda nakratko preuzeo odgovornost, na neki način, što je stvorio platformu za lažne vesti o Klintonovoj, i što je rekao da bi *Fejsbuk* mogao da bude aktivniji u proveru vesti. (Srećno mu bilo s tim.) *Tviter* je, kad se o tome govori, držao pognutu glavu. Dok je Tramp nesmanjeno tvitovao, šta je *Tviter* mogao da kaže? Da čini svet boljim mestom?

U decembru, moja omiljena radio stanica iz Santa Kruza, *KPIG*, počela je da emituje lažne oglase, nudeći terapiju zavisnicima od Trampovih mrziteljskih tvitova i objava na *Fejsbuku*. Narednog meseca, nedelju dana pre Trampove inauguracije, Američki PEN centar organizovao je događaje širom zemlje da odbije napade na slobodu govora koju je Tramp navodno vršio. Mada su ograničenja kretanja koje je nametnula njegova administracija otežala piscima iz muslimanskih zemalja da im

se glasovi čuju u SAD-u, jedino loše što se *nije moglo* reći za Trampa, u januaru, jeste to da je na bilo koji način ograničavao slobodu govora. Njegovi lažljivi, nasilnički tvitovi bili su sloboda govora na steroidima. Sam PEN, samo nekoliko godina ranije, dodelio je nagradu za slobodu govora *Tviteru*, za ulogu u arapskom proleću. Prava posledica arapskog proleća bila je jačanje autokratije, a *Tviter* se otad iskazao, u Trampovim rukama, kao platforma napravljena po meri autokrata, ali ironija se ne završava tu. Tokom iste nedelje u januaru, progresivne američke knjižare i pisci predložili su bojkot „Sajmona i Šustera” zbog zločina oličenog u nameri da objave knjigu bednog desničarskog provokatora Majla Janopulosa. Najbešnji među knjižarima zalagali su se za odbijanje prodaje svih izdanja „Sajmona i Šustera”, uključujući, verovatno, knjigu Endrua Solomona, predsednika PEN-a. Te priče nisu prestale dok „Sajmon i Šuster” nije raskinuo svoj ugovor s Janopulosom.

Tramp i pripadnici alternativne desnice koji ga podržavaju, uživaju da provociraju politički korektne ljude, ali to im polazi za rukom samo zato što oni to dopuštaju... Studenti i aktivisti ne žele da slušaju stvari koje ih uznemiruju, i glasno se bune protiv ideja koje ih vređaju. Netrpeljivost posebno cveta onlajn, gde se odmerene izjave kažnjavaju malim brojem pregleda, nevidljivi algoritmi na *Fejsbuku* i *Guglu* usmeravaju vas prema sadržaju s kojim se slažete, a ljudi koji drugačije misle, nastavljaju da čute iz straha da ne budu vređani, zadirkivani ili izbrisani sa spiska prijatelja. Posledica je prostor u kojem, na kojoj god da ste strani, osećate kako imate puno pravo da mrzite to što mrzite. A evo još jednog načina na koji se esej razlikuje od površno sličnih vrsta subjektivnoga govora. Koreni eseja su u književnosti, a najbolja književnost – recimo dela Alis Manro – poziva vas da se zapitate da li delimično niste u pravu, ili potpuno niste u pravu, i da zamislite zašto bi neko drugi mogao da vas mrzi.

Pre tri godine, bio sam besan zbog klimatskih promena. Republikanska partija je uporno lagala o odsustvu naučnog konsenzusa o klimi – floridsko Ministarstvo za zaštitu životne sredine čak je otišlo toliko daleko da je zabranilo zaposlenima da koriste reči *klimatske promene*, nakon što je guverner Floride, republikanac, insistirao da to nije „istinita činjenica” – ali nisam bio ništa manje ljut na levicu. Pročitao sam novu

knjigu Naomi Klajn *Ovo menja sve*, u kojoj je uverila čitaoca da, mada „nema dovoljno vremena”, još uvek imamo deset godina da radikalno preuredimo globalnu ekonomiju i sprečimo da se temperatura podigne za dva stepena Celzijusa do kraja veka. Optimizam Klajnove bio je dirljiv, ali je, takođe, predstavljao neku vrstu poricanja. Čak i pre izbora Donalda Trampa, nije bilo dokaza koji nagoveštavaju da je čovečanstvo sposobno – politički, psihološki, etički, ekonomski – da smanji emisiju ugljen-dioksida dovoljno brzo i suštinski da bi promenilo sve. Čak je i Evropska unija, koja je bila na čelu klimatske borbe i bila sklona da kritikuje druge regione zbog neodgovornosti, iskoristila samo jednu recesiju iz 2009. da se okrene ekonomskom rastu. Osim globalne pobune protiv slobodnog tržišta u narednih deset godina – scenario za koji je Klajnova tvrdila da će nas spasti – temperatura će do kraja veka *najverovatnije* porasti za šest stepeni. Bili bismo srećni ako do porasta od dva stepena ne dođe do 2030.

U društvenom poretku koji je još jasnije podeljen, istina o globalnom zagrevanju bila je još manje pogodna levici nego desnici. Poricanja desnice bila su otvorena laž, ali makar su bili dosledni u takvoj vrsti hladnokrvnog političkog realizma. Levica je, nakon što je kritikovala desnicu zbog intelektualne neiskrenosti i pretvorila poricanje klimatskih promena u svoj borbeni poklič, sad u nemogućem položaju. Mora da insistira na istini o klimatskim promenama, dok održava izmišljotinu da bi kolektivna svetska akcija mogla da odloži najgore: da to univerzalno prihvatanje činjenica, koje je stvarno moglo da promeni sve 1995, može još uvek da promeni sve. Inače, kakva je šteta od toga što se republikanci glupiraju s naukom?

Pošto su moje simpatije uvek bile okrenute levici – smanjenje emisije ugljen-dioksida neuporedivo je bolje nego ne raditi ništa; čak i pola stepena pomaže – mislim da mora imati više standarde. Poricanje sumorne stvarnosti, pretvaranje da Pariski sporazum može da spreči katastrofu, bilo je razumljiva taktika da se ljudi motivišu za smanjenje emisije štetnih gasova; da se održi nada. Kao strategija, s druge strane, to je donelo više štete nego koristi. Prepustili su drugima moralne visine, uvredili su inteligenciju neopredeljenih birača („Stvarno? Još uvek imamo deset godina?”), i sprečili su otvorenu diskusiju o tome kako globalna zajednica treba da se pripremi za drastične promene, i kako države kao Bangladeš treba da budu obeštećene za ono što su im uradile države kao SAD.

Neiskrenost je i izmenila prioritete. U poslednjih dvadeset godina, ekološki pokret je postao talac jednog problema. Delimično iz iskrene uznemirenosti, a delimično zato što su istaknuti ljudski problemi bili politički manje rizični – manje elitistički – nego razgovori o prirodi, velike ekološke nevladine organizacije uložile su svoj politički kapital u borbu protiv klimatskih promena, što je problem blizak ljudima. Nevladina organizacija koja me je posebno razbesnela, kao ljubitelja ptica, jeste Nacionalno ornitološko društvo, nekad beskompromisni branilac ptica, sad malodušna institucija s vrlo velikim PR odeljenjem. U septembru 2014, uz mnogo pompe, to PR odeljenje je objavilo kako su klimatske promene najveća pretnja pticama Severne Amerike. Ta objava je bila neiskrena u užem smislu, jer se nije slagala sa zaključcima naučnika samog udruženja, i u širem smislu, jer se smrt nijedne ptice nije mogla pripisati ljudskim emisijama štetnih gasova. Godine 2014, najozbiljnije pretnje američkim pticama bile su gubitak habitata i domaće mačke. Pominjući klimatske promene, Ornitološko društvo je privuklo mnogo pažnje liberalnih medija; još jedan poen postignut protiv desnice koja poriče nauku. Ali nije bilo jasno kako je to pomoglo pticama. Jedina praktična posledica objave Ornitološkog društva, izgledalo mi je, bila je obeshrabrivanje ljudi da se bave pravim pretnjama prirodi u sadašnjosti.

Bio sam toliko ljut da sam odlučio da napišem esej. Počeo sam jadicom protiv Nacionalnog ornitološkog društva, prešao na prezrivo javno optuživanje ekoloških pokreta, a onda počeo da se budim usred noći, obuzet panikom kajanja i sumnje. Za pisca, esej je ogledalo, a nije mi se svidelo ono što sam video u njemu. Zašto sam opleo po kolegama liberalima, kad su oni koji poriču sve mnogo gori? Mogućnost klimatske promene bila mi je podjednako odvratna kao i grupama koje sam napao. Uz svaki dodatni stepen globalnog zagrevanja, patiće stotine miliona ljudi širom sveta. Zar nije bilo vredno truda postići snižavanje od makar pola stepena? Zar nije bilo nepristojno razgovarati o pticama, kad su deca u Bangladešu ugrožena? Da, premisa mog eseja bila je da imamo etičku odgovornost prema drugim vrstama, kao i prema svojoj. Ali šta ako je ta premisa bila pogrešna? I, čak i da je istinita, da li sam

iskreno mario za biodiverzitet? Ili sam samo privilegovani belac koji voli da posmatra ptice? I to ne pravi posmatrač... Popisivač!

Nakon tri noći sumnje u sopstveni karakter i motive, pozvao sam Henrija Fajndera i rekao mu kako ne mogu da napišem taj tekst. Mnogo sam blebetao o klimatskim promenama svojim prijateljima i istomišljenicima, ali bilo je to kao sa blebetanjem onlajn, gde vas štiti improvizovana priroda pisanja i očekivana naklonost publike. Pokušaj da napišem nešto konačno, esej, naveo me je da postanem svestan površnosti svog razmišljanja. Što je neverovatno povećalo rizik od brukanja, jer pisanje nije usputno, i jer će to biti namenjeno publici koja se verovatno sastoji od neprijateljski naklonjenih neznanaca. Prateći Henrijev savet („*Stoga*”), počeo sam da razmišljam o esejisti kao o vatrogascu, čiji je posao, dok svi drugi beže od plamenova stida, da utrči pravo u njih. Ali sad sam se bojao ne samo majčinog neodobravanja.

Moj esej bi ostao nenapisan da nisam već pritisnuo dugme na sajtu Ornitološkog društva, potvrđujući da želim da se pridružim borbi protiv klimatskih promena. Uradio sam to samo da bih prikupio retoričku municiju za borbu protiv Ornitološkog društva, ali nakon toga je usledila poplava nepoželjne pošte. Dobio sam najmanje osam pisama u narednih šest nedelja, i u svima su tražili da doniram novac, uz sličnu poplavu mejlova. Nekoliko dana nakon razgovora sa Henrijem, otvorio sam jedan od tih mejlova i video kako gledam sliku *sebe* – srećom, laskavu, iz časopisa *Vog* iz 2010, gde sam bio odeven bolje nego što se inače odavam i pozirao sam na livadi s dvogledom, kao posmatrač ptica. Naslov mejla glasio je otprilike „Pridružite se piscu Džonatanu Frenzenu u podršci Ornitološkom društvu”. Bila je istina da sam, nekoliko godina ranije, u intervjuu za časopis *Ornitološkog društva*, učtivo pohvalio tu organizaciju, ili makar njen časopis. Ali niko nije tražio moju dozvolu da koristi moje ime i sliku za prikupljanje para. Nisam bio siguran da je to bilo legalno.

Mnogo bezazleniji podsticaj da se vratim tom eseju stigao je od Henrija. Koliko znam, Henri nije mario za ptice, ali izgleda da je video nešto u mojoj tvrdnji da nas bavljenje budućim katastrofama ometa da se suočimo s rešivim ekološkim problemima danas. U mejlu koji mi je poslao, oprezno je predložio da zaboravim na proročki prezrivi ton. „Ovaj tekst će biti ubedljiviji”, napisao je u drugom mejlu, „ako, ironično, bude više dvoznačan, a manje svadljiv. Ne napadaš ljude koji žele da obratimo

pažnju na klimatske promene i smanjene emisije štetnih gasova. Ali naglašavaš cenu. Šta taj razgovor gura na margine.” Mejl po mejl, izmenu po izmenu, Henri me je gurnuo prema tome da uobičajim esej ne kao osudu nego kao pitanje: Kako da pronađemo značaj u svom delovanju kad se svet naizgled bliži kraju? Veći deo konačne verzije bio je posvećen dobro zamišljenim regionalnim projektima, u Peru i Kostariki, gde je svet stvarno postajao bolje mesto, ne samo za divlje biljke i životinje nego za Peruance i Kostarikance koji žive tamo. Rad na tim projektima lično je značajan, a koristi su trenutne i opipljive.

Dok sam pisao o ta dva projekta, nadao sam se da bi neka od velikih humanitarnih fondacija, koje troše milione dolara na razvoj biodizela ili na vetroparkove u Eritreji, mogla da pročita članak i razmisli da uloži u rad koji daje opipljive rezultate. Umesto toga sam dobio napad projektila iz liberalnog silosa. Nemam naloge na društvenim mrežama, ali prijatelji su mi javili da sam nazivan svakojakim imenima, uključujući „pileći mozak” i „onaj koji poriče klimatske promene”. Kratki odlomci iz mog eseja, retvitovani van konteksta, učinili su da zvuči kao da sam predložio da *napustimo* napore da smanjimo emisiju štetnih gasova, što je stav Republikanske partije, što me je, u skladu s logikom onlajn diskusije, učinilo onim koji poriče klimatske promene. U stvari, toliko sam prihvatio stavove naučnika o klimatskim promenama da ne gajim ni najmanje nade da će led na polovima opstati. Samo sam porekao da principijelna međunarodna elita, koja se sastaje u lepim hotelima širom sveta, ne može da spreči topljenje leda na polovima. To je bio moj zločin protiv pravovernosti. Klima je sad tako važna tema kod liberala da svaki pokušaj da se promeni razgovor – čak i o epskom izumiranju koje ljudska bića potpomažu i bez klimatskih promena – predstavlja bogohuljenje.

Imao sam razumevanje za klimatologe koji su kritikovali moj esej. Radili su decenijama da podignu uzbunu u Americi, i konačno je predsednik Obama stao na njihovu stranu; imali su Pariski sporazum. Bilo je to nezgodno vreme da se ukaže na to kako je drastično globalno zagrevanje već svršena stvar, i kako izgleda malo verovatno da će ljudski rod ostaviti imalo ugljenika u zemlji, s obzirom na to da se, čak i sad, nijedna zemlja nije obavezala na to. Takođe sam razumeo bes proizvođača alternativne energije, koji imaju svoje poslovne interese. Ako priznate da su ti projekti obnovljive energije samo način da se ublaži problem,

i ne mogu da otklone štetu koju će prethodne emisije ugljen-dioksida nastaviti da čine vekovima, to dovodi do drugih pitanja o tom poslu. Kao, da li nam je stvarno potrebno toliko vetrenjača? I da li moraju da budu postavljene u ekološki osetljiva područja? A solarne farme u pustinji Mohave... Zar ne bi bilo razumnije prekriti Los Anđeles solarnim panelima i poštediti otvorene prostore? Zar na neki način ne uništavamo prirodu pokušavajući da je spasemo? Verujem da me je neki blogger blizak toj privrednoj grani nazvao pilećim mozgom.

A što se tiče Ornitološkog društva, mejl za prikupljanje sredstava trebalo je da me upozori na karakter njegovog rukovodstva. Ali još uvek sam bio iznenađen njihovom reakcijom na esej, a to je bio napad, *ad hominem*, na osobu čije su ime i sliku drsko prisvojili dva meseca ranije. Moj esej je, da, bio pomalo grub prema Ornitološkom društvu. Želeo sam da prekinu sa glupostima, da prestanu da govore o onom što će se dogoditi za pedeset godina, i agresivnije brane ptice koje volimo i oni i ja. Ali izgleda da su samo videli pretnju za broj svojih članova i napore da prikupe novac, i zato su morali da me unize kao osobu. Rekli su mi da me je predsednik Ornitološkog društva lično napao četiri puta. To je ono što predsednici danas rade.

I upalilo je. I bez čitanja tih napada – samo na osnovu toga šta su drugi ljudi shvatili na osnovu njih – osetio sam se posramljeno. Osećao sam se kao u osmom razredu, izbačen iz društva i nazivan imenima koja ne bi trebalo da me vređaju, ali jesu. Voleo bih da sam poslušao svoje noćne panike i zadržao mišljenje za sebe. Tako napaćen, pozvao sam Henrija i prebacio sav svoj stid i žaljenje na njega. Odgovorio je, jedva razumljivo, da je onlajn reakcija bila samo vremenska nepogoda. „Kod mišljenja javnosti”, rekao je, „postoje vremenske nepogode, a postoji i klima, i potrebno je vreme”.

Nije bilo važno da li je verovao u to ili nije. Bilo mi je dovoljno da znam kako me jedna osoba, Henri, ne mrzi. Utešio sam sebe mislju da, mada je klima suviše velika i haotična da bi je pojedinac promenio, taj pojedinac može da pronađe smisao u pokušaju da promeni nešto za jedno ugroženo selo, jednu žrtvu globalne nepravde. Ili jednu pticu, ili jednog čitaoca. Nakon što se internetski požar ugasio, počeo sam da dobijam privatne poruke od ljudi koji se bave zaštitom prirode i koji su delili moju frustriranost, ali nisu smeli da je izraze. Nije mi se javilo

mnogo ljudi, ali nije bilo potrebno. Moj osećaj je, u svakom slučaju, bio isti: Osoba za koju sam napisao taj esej si ti.

Ali sad, dve i po godine kasnije, kad led se topi, a *Twitter* predsednik se povlači iz Pariskog sporazuma, više nisam toliko siguran. Sad mogu da priznam sebi da nisam napisao taj esej samo da bih ohrabrio nekoliko onih koji se bave zaštitom prirode i preusmerio nešto humanitarnih dolara u bolje svrhe. Stvarno sam želeo da promenim klimu. I dalje to želim. Delim, upravo s ljudima koji su kritikovali moj esej, spoznaju da je globalno zagrevanje *glavni* problem našeg doba, možda najveći u ljudskoj istoriji. Svako od nas je sad u položaju američkih urođenika kad su Evropljani stigli s puškama i velikim boginjama: naš svet će se mnogo promeniti, nepredvidivo, i uglavnom nagore. Ne gajim nikakvu nadu da možemo zaustaviti klimatske promene. Moja jedina nada je da možemo prihvatiti stvarnost na vreme kako bismo se pripremili za nju humano, i verujem da je iskreno prihvatanje toga, koliko god bolno bilo, bolje od poricanja.

Da pišem taj esej danas, možda bih rekao sve ovo. Ogledalo tog eseja, kad je bio objavljen, pokazivalo je besnog neprilagođenog ljubitelja ptica koji misli da je pametniji od svih. Taj lik sam možda ja, ali ne ceo ja, i bolji esej bi pokazao to. U boljem eseju, možda bih opet opravdano zamerao Ornitološkom društvu, ali pronašao bih način da više saosećam s drugim ljudima na koje sam bio ljut: klimatskim aktivistima, koji su dvadeset godina gledali kako im se put ka pobedi mučno sužava, dok se emisija štetnih gasova povećavala, a neophodni ciljevi postajali sve nerealniji, i proizvođačima alternativne energije koji su morali da hrane porodice i pokušavali su da nađu nešto osim nafte, i ekološkim nevladinim organizacijama koje su mislile kako su konačno pronašle problem koji bi mogao da probudi svet, i levičarima koji su, kad su neoliberalizam i njegove tehnologije sveli biračko telo na pojedinačne potrošače, videli klimatske promene kao poslednji jak argument u korist kolektivizma. Posebno bih se potrudio da zapamtim sve one ljude kojima je u životu potrebno više nade nego jednom depresivnom pesimisti, ljude kojima je predstava o vreloj, haotičnoj budućnosti nepodnošljivo tužna i zastrašujuća, i kojima se može oprostiti što ne žele da misle o tome. Nastavio bih da unosim izmene.

S A D R Ź A J

ESEJ U MRAČNOM DOBU	7
MENHETN 1981.	22
ZAŠTO SU PTICE VAŽNE	27
SAČUVAJTE ONO ŠTO VOLITE	32
KAPITALIZAM U ČETVRTOJ BRZINI	50
DABOGDA CRKLA	55
PRIJATELJSTVO	69
JAKA ŽELJA ZA PODRŠKOM	76
DESET PRAVILA ZA ROMANOPISCA	85
NEDOSTAJANJE	86
REDOVNE MUŠTERIJE	99
NEVIDLJIVI GUBICI	104
13/9/01	117
RAZGLEDNICE IZ ISTOČNE AFRIKE	119
KRAJ KRAJA ZEMLJE	125
ZNAK ZA PEŠAČKI PRELAZ	148

Džonatan Frenzen
KRAJ KRAJA ZEMLJE

Za izdavača
Dijana Dereta

Lektura i korektura
Vesna Crepuljarević

Dizajn korica
Dušan Arsenić

Likovno-grafička oprema
Marina Slavković

Prvo DERETINO izdanje

ISBN 978-86-6457-591-1

Tiraž
1000 primeraka

Beograd, 2025.

Izdavač / Štampa / Plasman: **DERETA doo**, Vladimira Rolovića 94a,
11030 Beograd, tel./faks: 011.23.99.077; 23.99.078, **www.dereta.rs**
KNJIŽARA DERETA, Knez Mihailova 46, Beograd, tel.: 011.26.27.934, 30.33.503

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.111(73)-31

ФРЕНЗЕН, Џонатан, 1959–

Kraj kraja Zemlje / Džonatan Frenzen ; prevod sa engleskog Danko Ješić.
– 1. Deretino izd. – Beograd : Dereta, 2025 (Beograd : Dereta). – 148 str. ; 24
cm. – (Biblioteka Supernova / [Dereta])

Prevod dela: The end of the end of the Earth / Jonathan Franzen. – Tiraž 1.000.
– Napomene uz tekst.

ISBN 978-86-6457-591-1

COBISS.SR-ID 171207433